

הסוגה של המשל בספרות ההשכלה העברית בגרמניה:

גילויי המשל בהמאסף

משה פלאי

"על המשל האמת מדי היותה ערומה/ דורש אין לה והיא מתנכרה/ על כן איפוא זאת עשה הערימה/ ותחת מסוה משל הסתתרה:// תפוח רוח חיים בהאדמה/ תשים פה לאש רוח ומים/ גם רמש גם חיה ובהמה/ צפור כנף ועוף השמים"

[יהודה ליב בן-זאב, בת הספר (יונה, תקע"א), 187. המשל מטבד מגרמנית]

במשל זה ביטא יהודה ליב בן-זאב, ממשל המשלים בראשית ההשכלה העברית ומסופרי **המאסף**, מושג-יסוד אחד בתפיסת המשל המשכילי -- בדבר האמת המצוייה בתשתית המשל. בתפיסתו זו שיקף הסופר העברי מושג חשוב באסטיטיקה של המשל שהיה רווח בסיפורת הגרמנית והאירופית במאה הי"ח. משל זה מהווה, איפוא, בעצמו משל למערכת מעניינת של יחסים וזיקות בין המשל האירופי והמשל העברי המשכילי.¹

תופעה זו של המשל בהמאסף ובסיפורת ההשכלה בכללה הוזכרה בתולדות הסיפורת העברית, וגילויי המשל אינם בגדר חידוש. עם זאת, רוב הדיונים מתייחסים למשל, בדרך כלל, כאל תופעה סיפורתית שולית, ואינם עוסקים בתפיסת המשל בסיפורת ההשכלה בזמנה, ובעובדה, שהמשל נתפס במאה הי"ח כז'אנר ייחודי בפני עצמו, סוגה שוות-ערך לסוגות סיפורתיות 'רציניות' אחרות.

בין היסטוריוני הסיפורת והמבקרים היה זה פ. לחובר שציון, כי המשל המשכילי שימש תחליף לסאטירה,² ש'נאסרה' לשימוש, כפי שהכול יודעים, וחוזרים ומטעימים, על-ידי נפתלי הירץ ויזל, בהוראותיו לעורכי **המאסף**.³ אך בדיקה של ממש אם אכן נתקבלו הצעותיו של ויזל לא נעשתה, וכן לא נבדק אם אכן תיפקד המשל במקום הסאטירה, בהמאסף ובכיתבי המשכילים. בין המבקרים האחרים שדנו בנושא המשל בסיפריהם היו: קלוזנר, ח.ב. שפירא, ש. הלקין, א. שאנן וש. ורסס. כן הזכירו את המשל: פרידלנדר, עוזי שביט, זהר שביט וצ. צמריון.

בדיקת הז'אנר של המשל תפתח לפנינו פתח להבנת ההשכלה כתופעה סיפורתית על רקע זמנה, וגם תאיר את נושא זיקתה אל הסיפורת האירופית. עיון זה בסוגה של המשל הינו חלק מדיון מקיף בז'אנרים של ההשכלה העברית. במאמר זה אתמקד תחילה במיפוי התופעה של המשל בעשרת כרכי

של **המאסף** ותיאורה, ובניסיון משכילי להגדרת המשל. כמו-כן אבחן כמה מתכונותיו הסיפוריות של המשל בשימושו העבריים. אך לא אכלול את משל החוכמה או המיכתם, שגם הם רוחו **בהמאסף**.

מידת הפופולאריות של המשל בסיפורת האירופאית במאה הי"ח הייתה ללא תקדים, כפי שמציינים חוקרי המשל.⁴ סיפורת ההשכלה העברית נדרשה אף היא לסוגה זו, אף כי לא באותה מידה. בחירת המשל תאמה את הטעם הסיפורתי של סיפורת המאה הי"ח ומטרותיה הדידאקטיות, בהיותה שילוב נאות של סיפורת מרתקת ומושכת ולקח מוסרי.⁵ המשל התאים למודעות החברתית המפותחת של ההשכלה ולעניין הגובר בחינוך ובתפקידו להשפיע על שינוי פני החברה. חינוך מוסרי נחשב לעיקר החינוך.⁶ המוסר והתועלתנות הוכרו כמטרותיה המיידיות של הסיפורת הטובה, והמשל במגמתו הטיבית ללמד לקח התאים לכך במיוחד. הוטעם, כי אחת מתכונותיו של המשל היא הקניית "לקח מתקבל על הדעת", כקביעתו של כריסטיאן גלרט, הממשל והאסתטיקן הגרמני, שמשליו הובאו **בהמאסף** ושמו מוזכר כבר-סמכא בסיפורת.⁷

טובי הסופרים האירופאיים שלחו ידם במשל. לא זו בלבד, אלא שממשלי המשלים האירופאיים, כג'ון דריידן, ג'ון ג'יי, ויליאם ראסל, רוברט דודסלי, גוטהולד אפרים לסינג, כריסטיאן גלרט, ועוד, דנו בפואטיקה של הז'אנר.

ממשלי המשלים הגרמניים, כהאגדורן, גוטשד וגלרט, הלכו בעיקבות לא-פונטיין הצרפתי, שהשפעתו הייתה רבה גם בגרמניה במחציתה הראשונה של המאה הי"ח. גם לסינג נטה בתחילה לכיוון המשל הלא-פונטייני, שהיה פיוטי ומקושט, ואף קיבל את משליו של גלרט, שקדם לו ושנחשב כאחד מקובעי הטעם הטוב בסיפורת. אך לסינג שינה את טעמו בשנת 1759 בדורשו "לשוב אל איזופ". דרישה זו שינתה את פני סיפורת המשל באותה מאה, בהציבה לפניו אסתטיקה שונה ומטרות שונות. לסינג הטיף לפשטות המשל, קיצור היריעה, היישורת המסר או מוסר-ההשכל, והסרת הקישוטים הפיוטיים, כחרוז והלשון הפיגוראטיווית. במקום השירה באה הפרוזה אל משליו של לסינג, והמטרה הייתה סאטירית או פולמוסית, כשהיא מדגישה עיקרון מוסרי כלקח. הממשלים חסידי האסכולות השונות הדגישו בכתיביהם את הלקח המוסרי, או הכללי, המדריך ומלמד, או מהנה ומבדר, היסוד האליגורי או היעדרו; וכן את הקיצור, הפשטות, יסוד האמת, ואחדות המיבנה -- כיסוד-מוסד של הפואטיקה של המשל. אך משהגיעו לכתיבת משלים בעצמם, לא תמיד עמדו בדרישות הפואטיקה שתבעו מאחרים.

יקשה לעקוב אחר מקורות ההשפעה וההשראה של הסופרים הנזכרים על סופרי ההשכלה העברית. אל-נכון היו כמה מקורות השפעה. מכל מקום, יש באפשרותנו לעקוב במידה כלשהי אחר יחס עורכי הירחון כלפי המשל וכלפי סופרי המשל הלועזיים, כפי שבא לידי ביטוי בכמה הזדמנויות. שמותיהם של כמה מן הסופרים האלה מוזכרים במאמר ביקורת שנדפס בתקמ"ט, כדוגמה לסופרים שאותם יש לחקות ומהם יש ללמוד. ביניהם הוזכרו: גלרט, ראבנר, האגדורן, לסינג, וילאנד, קלייסט, ראמלר, ועוד.⁸ אך איזכור זה של סופרים אחדים, שעמדתם בדבר המשל הייתה שונה אלה מאלה, אינו מלמד לאן נוטה רוח המשל העברי...

המודעות לסוגה של המשל האירופאי ניכרת מפירסום משלים מעובדים ומתורגמים מגרמנית, אנגלית, או צרפתית בין המשלים שנדפסו בהמאסף. בהדפיסם משלים מתורגמים ציינו העורכים בריש גלי: "משל נעתק מלשון אשכנז", ובהערות שוליים הם מביאים בגרמנית את שם המחבר המקורי ולרוב גם את מקור היצירה.⁹ בין המשלים היו שישה שזוהו על ידי עורכי המאסף כמתורגמים מגרמנית ומאנגלית, שמחבריהם היו גלרט, גסנר, לסינג, וראמלר הגרמנים, וג'ון גיי האנגלי.

חשיבות הז'אנר של המשל בעיני עורכי המאסף ניכרת מדרך טיפולם בנושא. העורכים מודעים לז'אנר ולמקומו בסיפורות, וחודשים ספורים לאחר הופעת הגיליון הראשון של הירחון, בגיליון אדר, תקמ"ד, הם מקדישים מאמר-מבוא לז'אנר זה, מאת י. ל., הוא יואל ברי"ל, בשם 'משלי מוסר'. מונח זה הוא כנראה תרגום משפות אירופאיות, כגון moralischen fabeln בגרמנית, moral fable באנגלית, או Fables morales בצרפתית, כפי שהופיעו בכותרות סיפרי משלים בלועזית. ככל הידוע לי, המונח 'משלי מוסר' אינו מופיע במקורות העבריים, והוא מופיע כנראה לראשונה בתקופה החדשה.¹⁰ מאמרו של ברי"ל מהווה פתיחה לסידרת המשלים.

ברי"ל מציין בהערות-שוליים, כי אין בכוונתו במאמר זה לדון בפואטיקה של המשל [ז'אנר לא באתי לבאר כל ענין המשל ע"ד חכמת מלאכת היופי (עסטעטיק)], אף כי מהערותיו ניכר שהנושא קרוב לליבו.¹¹ הצד האסתיטי של המשל טופל על ידי ברי"ל בהקדמה לזמירות ישראל, שבו דן בתיאוריה של המשל, סוגיו והגדרתו.¹²

תכונה מרכזית אחת של המשל מודגשת כאן על-ידי ברי"ל והיא כוח השפעתו של המשל כיצירה סיפורתית הפועלת על נפש האדם ועל נפש הקורא, ותועלת המשל "בדרכי המוסר והישרת מדות הנפש" [המאסף, א', תקמ"ד, פ"ט]. שימוש של המשל נועד לתיקון האדם -- מטרה שעמדה לנגד עיניה של סיפורת ההשכלה. ברי"ל מטעים, כי ייחודו של המשל נובע מתכונתו לאחד את ההפשטה וההכללה השיכליות עם הניסיון הפרטי הריגשי והחושני לכלל מוסר-השכל המתקבל בנקל על-ידי השומע. התוצאה היא סיפור פרטי -- שיש בו הכללה. שילוב זה קרוב לשומע ונוגע בו עצמו מבלי שיהיה בו כדי לאיים עליו ועל אישיותו, מה שיכול היה לגרום לדחיית לימוד הלקח של המשל. השימוש בבעלי חיים מרחיק עוד יותר את השומע מן המאורע, ומכיוון שאינו נוגע בדבר, הריהו נוטה יותר לקבלו.¹³

הניסיון לבדוק את מקורות ההשפעה המישליים על ברי"ל, יביא אותנו למסקנה, כי הם נראים אקלקטיים. לדוגמה: בנושא השפעת המשל על נפש הקורא, הוא הולך כנראה בעיקבות גלרט במאמרו על הפואטיקה של המשל.¹⁴ אך בסיווג המשל בזמירות ישראל נסמך ברי"ל ככל הנראה על לסינג, והוא נדרש למונחים, כגון 'משל מורכב', על-פי חלוקתו של לסינג.¹⁵ עם זאת, מצטט ברי"ל גם את הרדר על המשל התנכי.¹⁶

התפיסה שמטרתה הסיפורתית של הסיפורת היפה היא לשמש מכשיר להורות ולחנך, ובעיקר להקנות לקורא העברי דרכי מוסר ולשפר את נימוסיו, הייתה מקובלת בסיפורת ההשכלה. וכך ניגשו העורכים להציע את המשל כאחד הכלים הסיפורתיים-החינוכיים להגשים את האידיאולוגיה של ההשכלה.

במפיו המשלים שנדפסו בהמאסף נעזרתי באינדקס נושאים ומחברים מוער וממוחשב של המאסף, שעליו אני שוקד זה שנים אחדות, ושבימים אלה מסתיימת הכנתו. ממוינים באינדקס זה בקטיגוריה של 'המשל' -- 47 משלים, המופיעים בעשרת הכרכים של המאסף, וכן רשומים בו כמה ניסיונות להגדרת המשל.

47 המשלים האלה אינם מהווים חטיבה הומוגנית אחת. הם פרושים לאורך שנים לא מעטות, משנת 1783 ועד 1811, ונכתבו על-ידי מחברים שונים. בוודאי הם מייצגים פנורמה של תפיסות שונות ושל אסכולות שונות. ביניהם היו משלים בעלי איכויות שונות ותכונות מישליות וסיפורתיות שונות. אך סיכומם הכולל משרטט תמונה כללית של מצב המשל בראשית ההשכלה.

בין המשלים שהתפרסמו בהמאסף אנו מוצאים משלים איזופיים, או משלי חיות, במסורת הקלאסית הידועה והמקובלת בסיפורת האירופית והעברית גם יחד. המשל האיזופי, ואף המודרני, חייב למלא אחר שלוש הדרישות שמנה חוקר המשל פרי [Ben Edwin Perry], כדלהלן: א. הוא חייב להיות בדיוני במכוון ובברור, בין אם הוא אפשרי או לאו; ב. הוא חייב להוות פעולה אחת, או שורת פעולות, ספציפיות, שאירעו בעבר באמצעות דמויות כלשהן; ג. הוא חייב להיות מסופר לא כסיפור לעצמו אלא לשם לקח שהוא מוסרי או אישי. יסודות אלה של המשל מסכמים את העמדה הכוללית כלפי המשל תוך גישור על-פני חילוקי-דעות ידועים ומפורטים שהוזכרו לעיל.¹⁷ כך, לדוגמה, המשל 'משפט אוילי' [המאסף, א', תקמ"ד, קל"ב], על הצבי המתהדר בקרניו אך בוש ברגליו הדקות, המבוסס על משל איזופי שאף עובד בידי לסינג. בדרך כלל שומר המשל האיזופי העברי על התבנית המרכזית והתכונות העיקריות של המשל האיזופי הכללי, כשחיות ובעלי-חיים מקבלים תכונות אנושיות, ויכולת ההבעה האנושית, ומעשהיהם מלמדים את בני-האדם לקח ואמת אוניברסאלית.

אך לא כל המשלים הם כאלה, ולעיתים מוצאים אנו תחת הכותרת 'משל' או במדור 'משלי מוסרי', אליגוריות לכל דבר, כשהדמויות נקראות בשם תכונות, כגון המשל 'רהב' [א', קל"ב-קל"ג], שבו התכונה האנושית גאוה -- בשם 'רהב' -- מופיעה כדמות. דחיית יסוד האליגוריה במשל על-ידי לסינג אינו מקובל איפוא על מחבר משל זה. בין המשלים באים סיפורים מישליים או שירים מישליים, כגון 'הגמד הענקי' [א', קס"ו] או 'שינת [!] הרשעים' [א', קנ"א-קנ"ב]. יצירות כאלה שונות מן המשל האיזופי בכך שהן מהוות סיפורים ליקחיים, שגיבוריהם אינם בעלי-חיים. יצירה זו מתחילה במלים 'ויהי בימי הקיץ', שמגמתן סיפורית.

המשלים נדפסים הן כשירים והן כפרוזה. יש משלים מחורזים: כגון 'האריה והשועל' [ד', מ"ג-מ"ד], 'העני והחלום' [ד', מ"ד-מ"ה], שניהם מאת ברוך לינדא, או 'האשה והתנין' [ד', פ'], 'האשה והדבורה' [ד', צ"ה-צ"ו], שניהם לאהרון וולפסון, שמלבד השימוש בחרוז הם גם מסודרים כשיר, בשבירת השורות. אופן הדפסת המשלים השירים נעשה לעיתים בניקוד מלא והמשל מופיע מנוקד, כשיר, כגון 'אדם להבל דמה' [ב', תקמ"ה, ה']. בין המשלים המחורזים יש כאלה שהמיבנה שלהם הוא דיאלוגי, כגון: 'האריה והשועל' [ד', מ"ג-מ"ד] לברוך לינדא ו'האשה והתנין' לאהרון וולפסון [ד', פ']. אך יש גם משלים בפרוזה.

צורת, אופנים ודרכים שונים אלה מעידים על גישה אקלקטית של תפיסת המשל. ואף על פי כן, חובה עלינו לבדוק אם למרות הכול יש איזו תפיסת-על, או קונצפציה כוללת, בתפיסת המשל בעיני עורכי המאסף. תפיסה אדיטוריאליה כללית עשויה להסתמן על-פי שיטת הצבתם ומיקומם של המשלים בהמאסף. בשלוש שנותיו הראשונות של המאסף נכללו המשלים, בדרך כלל, במדור 'שירים'. ואילו מאמרו הנזכר של ברי"ל, ששימש מעין מבוא מקוצר בנושא המשל,¹⁸ נכלל במדור 'מכתבים', שהוא מדור המאמרים. יש הוכחות פנימיות משיטת הבאת המשלים ומיקומם, המעידות, כי אכן נתפס המשל כחלק מן השירה וסוג בתוכה. להלן נבחן כמה מן התופעות הללו:

בכרך א' מופיע במדור השירים שיר של ראמלר בשם 'לגבר משכיל אל הגילה' [המאסף, א', תקמ"ד, צ"ז-ק"] ואחריו הכותר 'מוסר השכל' ומתחתיו שני בתי שיר, מחוזרים ומנוקדים. מייד לאחריהם מופיע המשל 'ריב השמש והרוח', שהוא משל בפרוזה, והוא כלול איפוא במדור השירים ומשולב ביניהם.

תופעה זו חוזרת בהמשך גיליונות המאסף: אנו מוצאים משלים אחרים הכתובים בפרוזה במיסגרת מדור השירים. לדוגמה: 'הרועה והמחקר', מאת ג'ון גיי [א', ק"ח-ק"כ]. באותו כרך של המאסף אנו מוצאים במדור השירים, לאחר כמה שירים, גם משל מחורז אחד, 'האב ובניו' [א', ק"ג], ומייד אחריו שני משלים בפרוזה, 'השמש והנשר', ו'שינת [!] הרשעים' [א', קנ"א-קנ"ב]. המשל, בין בשירה ובין בפרוזה, נכלל במדור 'שירים'. יש להניח, איפוא, כי התפיסה הקלאסית, שהמשל הוא חלק מן השירה, אשר רווחה במשך תקופה ארוכה,¹⁹ מקובלת על עורכי המאסף.

אך החדירה של התפיסה החדשה, שהמשל הינו ז'אנר עצמאי העומד ברשות עצמו חילחלה אל התודעה הסיפורתית של עורכי המאסף, והחל בכרך ד' ואילך מופיעים המשלים במדור בפני עצמו, הנקרא 'משלי מוסר'. כותרת מדור זה מתאימה לתפיסה של המשל כנושא מוסר-השכל וכחותר ללמד לקח, כפי שהודגש על-ידי רוב האסטיטיקנים של המשל במאה ה"ח. המעבר לתפיסה החדשה התחיל כנראה כבר בכרך ג' (תקמ"ו), שבו התחילו להידפס משלי ערב עם פירסום מבוא מאת שמעון בר"ז. ההיסוס בתפיסת המשל נובע מאי-הבהירות בסיפוח האירופאית במאה ה"ח, ומן ההגדרות השונות שיצאו מבת-המידרשות והאסכולות השונות בצרפת ובגרמניה. אך הן נבעו גם ממורכבותו של המשל. עם שינויי העורכים בתקמ"ח והעברת המערכת לברלין, חל שינוי גם בתפיסת המשל, בוודאי בהשפעת העורך והמשל, יואל ברי"ל. ומכך ד' ואילך הובאו המשלים כחטיבה מיוחדת, במדור 'משלי מוסר'.

רבים מן המשלים המופיעים בהמאסף נראים במבט ראשון כ'מקוריים', ושם מחבר משכילי, או ראשי תיבותיו, מעטרים את ראשו ושמו מופיע בתוכן. אך יש צורך לבדוק את שאלת מקורותם של 'המשלים המקוריים', ולבחון חדירת מוטיוויים אוניברסאליים או עבריים קדומים אל המשל המשכילי, או עיבוד משלים, כמשל 'ריב השמש והירח' [והרוח] [א' ק"א-ק"ב], המבוסס על משלי שועלים של ברכיה הנקדן.

מה מייחד את המשלים המקוריים? חלק מן המשלים המקוריים מדגימים אימרת חוכמה, פסוק או אימרת חז"ל. אפשר לראות בכך ניסיון לגייר נושא אוניברסאלי ולהקנות לו ציביון יהודי מהותי. סידרה

של ארבעה משלים, המיוחסים ליחיאל אייכל, אחיו של יצחק אייכל, מסיימת כל משל בחתימה הלקוחה מפסוקי משלי, כגון: "כל פעל ה' למענהו/ וגם רשע ליום רעה" [משלי ט"ז: ד], או "אוגר בקיץ בן משכיל/ נרדם בקציר בן מביש" [משלי י': ה'] [המאסף, ד', קע"ה]. יש בכך מעשה יצירה מקורי המבוסס על מקורות היהדות. המחבר מנסה ללמד מוסר-השכל הבנוי על הטקסטים המישליים שבמורשת היהודית תוך שימוש בז'אנר של המשל.

במיבנה המשל המשכילי נעשה שימוש בקונוונציה של הכותר העילי, Promythium, שהיה נהוג במשל הקלאסי. הכותר העילי נקבע במשל הקלאסי בתחילה לצורך מיונו על-פי הלקח, אך במשך הזמן חרג שימוש זה ממטרתו המקורית, משום שסייע גם לסכם את המשל ולתמצת את משמעותו ואת הלקח הנלמד ממנו. שינוי נוסף שחל במרוצת הזמן הוא הסטת הלקח לסוף המשל כחתימה, הידועה כ-Epimythium, שהיא סיכום פיתגמי, מעין פיתרון עם סיום.²⁰

הכותר העילי היה פחות מקובל בסיפורת המשל המשכילי בהשוואה לכותר התחתני. שימוש בראש המשל 'שינת [!] הרשעים' [א', קנ"א] ככותר עילי הוא: "שינה לרשעים, נאה להם ונאה לעולם". כותר זה, המבוסס על סנדרין ע"א,²¹ מסביר את מהותו של המשל מבלי שיהא צורך לקרוא בו, ולאחריו אין כבר הפתעות. הקורא נכון עתה לבחון את מיומנותו של הממשל בסיפור שידגים את הכותר העילי.

שימוש כפול, הן בכותר עילי והן בחתימה, מופיע במשל 'הגמד הענקי' [א', קס"ו]. הכותר העילי מסביר את האוקסימורון המגרה שבכותר המשל 'הגמד הענקי', באומרו: "אין קטן כקטני השכל". אך הסבר זה יותר משהוא מסביר הריהו מחריף את החידה שבעצם האוקסימורון: במה הגמד הוא 'ענקי'. האפימיתיום מסכם בתימצות את הנמשל ואת עיקרו של המשל: "על זה אמר החכם: **גאות אדם תשפילנו**". בחירת הפסוק ממשלי [כ"ט: כ"ג] מחזקת את הלקח המוכר ומקרבת אותו לקורא העברי.

השימוש בחתימה היה מקובל למדאי. ברוב המשלים יש סיכום תחתון, המופיע בחרוזים ובניקוד, כב'העכבר ובנו' [ד', ס'ו-ס"א]. הלקח החיצון, שהוא הלקח הנמסר על-ידי הממשל, משתנה לעיתים, והוא נכלל בתוך המשל עצמו ונמסר על-ידי הגיבור, שהוא הדובר האחרון, אם כי באותיות שונות כאילו הייתה זו חתימה בסיגנון הקלאסי, כגון ב'הנמקה', משל מאת י--ל, [יואל ברי"ל; ג', ח-ט"ו]. אך יש גם משלים שאין בהם כל מוסר-השכל בשורות התחתונות.

הממשל העברי נוהג לעיתים לפנות אל הקורא בתחילת המשל או בסופו. בראש המשל הסיפורי הנקרא 'מוסר השכל', שם שאינו מקורי ביותר, מובאת פנייה אל הקורא: "אל ידידי הקורא הרך!" ובסיכומו משוחח המחבר עם הקורא ומוסר לו את מוסר-ההשכל ישירות [ב', קל"א-קל"ג]. החתימה הליקוחית של 'אביעזר הרואה' פונה בגוף שני אל השומע [ד', קע"ה-קע"ו]. שיטה אחרת פונה אל הקורא בנימת עצה אינטימית, ובסיגנון המוכר של מישלי החוכמה התנכיים: "בני! הוספת קנות דעת גם חכמה, מאוד זהרה להתפאר בהמה" [ד', רכ"ד-רכ"ה]. כך מיישם הממשל העברי טכניקה פיתגמית המבוססת על המקורות העבריים למשל המשכילי.

לשון המשלים בדרך כלל הריהי לשון תנכית, העשירה באזכרי לשון וארמזים תנכיים. הממשל נזקק, לדוגמה, לשימוש ב"ז ההיפוך. כמו-כן הוא משתמש בקונוונציות לשוניות תנכיות כדי לציין את מעבר הזמנים, כגון: "ויהי אחר הדברים האלה" [ג', ט'], או ביצירת אווירת קדומים אותנטית באמצעות תמונת-לשון תנכית ידועה: "איש היה בארץ קדם אביעזר שמו" [ד', קע"ה]. השימוש בלשון תנכית מאפשר זיקה לסיפורת הקלאסית העברית, וקובע את המשל כסוגה עברית אשר לה קונוונציות לשוניות ידועות, הקרובות ומוכרות לקורא המשכיל.

לסיום, אנסה לענות תשובה חלקית וארעית על השאלה אם המשל מתפקד כסאטירה. מבין 47 המשלים רק כ-9 צוינו כמשלים העשויים להיחשב כמשמשים לביקורת ישירה או לסאטירה, וכריליוואנטים להשכלה העברית ולקידום האידיאולוגיה שלה ומאבקה לשינוי פני התרבות היהודית. אם הקריטריון לבדיקת השימוש הסאטירי של המשל הוא מידת הוודאות, שאכן המשלים הללו נכתבו או נדפסו לשם מטרה סאטירית ברורה, התלויה בזמנה, כי אז מיספר המשלים יהיה פחות יותר. כמובן, משלים מאבדים ממשמעותם הזמנית, וכידוע יקשה עלינו כיום לשחזר את הרקע של רבים מן המשלים הקלאסיים. הללו איבדו במשך הזמן את הנימה העיתית, הריליוואנטית לזמנה, ובמקום זאת הם קיבלו ארשת אוניברסאלית, על-זמנית. כך, אולי, אירע לכמה ממשלי ההשכלה העברית, שמשמעותם הביקורתית הריליוואנטית נסתרה מאיתנו, ואפשר רק לנסות לשחזרה. במקום זה, הם נקראים מעבר לגבולות הזמן והמקום.

ממשלי המשלים המשכיליים חוזרים ומטעימים את ייעודו של המשל בהפצת האמת, כדיברי בן-זאב, בראשית דברינו, וכדיברי פרץ בער, בכרך האחרון של **המאסף**: "ברדת האמת משמים ארצה/ ברה כחמה יפה כתרצה/ ותתהלך בחוץ בלי לבוש ערומה;/ אז הזילה כל רֵאָיָה;/ חרקו שן ויתעבוה;/ צאי! צאי! קראו לה אשת הזמה!// הבאה עֵדֵי הַמְּלִיץ בְּחַמְלָה עליה/ במחלצות מליצותיו הַעֲטִיָה;/ ויעד אותה בעדי עדים... / ויהי אך יצאה האמת חוצה/ מעטפת במעילי המליצה;/ בעיני כל רֵאִיָה חן נשאה..."²² והממשל העברי יכול להתנחם בנחמת המשכיל ש'בעת ההיא ידום' ולסיים את משלו: "אך האיש אשר היא ארְשָׁה/ במָהָר החכמה לו לאשה/ ערומה יחבקנה כאשר נבראה."²²

הערות

- 1 ראה לדוגמה את עמדתו של גלרט, Christian F. Gellert, *Schriften zur Theorie und Geschichte der Fabel* (Tubingen, 1966), s. 57. מהדורה זו מבוססת על מהדורה א' של סיפרו בלאטינית מ-1744 ובגרמנית מ-1773.
- 2 פ. לחובר, *תולדות הספרות העברית החדשה*, א' (תל-אביב, תשכ"ג), 79: "הוא היה להם גם במקום סטירה".
- 3 בנחל חבשור, כרוך עם **המאסף**, א', תקמ"ד.
- 4 Thomas Noel, *Theories of the Fable in the Eighteenth Century*, (New York, 1975), Ch. I, pp. 149-151; Karl Emmerich, *Der Wolf und das Pferd* (Berlin, 1960), s. 5.

- 5 נואל, תיאוריות המשל (אנגלית; וכן יצויין להלן), 151.
- 6 נואל, תיאוריות המשל, 6.
- 7 עיין נואל, תיאוריות המשל, 10, וראה גלרט: Christian F. Gellert, *Schriften zur Theorie und Geschichte der Fabel*, s. 37 וראה להלן על איזכורו בחמאטף.
- 8 "בקורת ספרים חדשים", **המאסף**, ה', תקמ"ט, רפ"ג, על הספר **יושבי תבל**.
- 9 ראה, לדוגמה, **המאסף**, א', תקמ"ו, ד'.
- 10 ראה **באוצר חלשון העברית** ליעקב כנעני, י' (רמת-גן, תשכ"ט), 3399, בערך 'משל'. כן עיין במאמרו של סמית, שבו הוא מציין עובדה זו: E. Elwood Smith, "The Fable and Kindred Forms," *The Journal of English and Germanic Philology*, XIV (1915), p. 519. סיפרו של המשל האנגלי ראסל, W. Russell, נקרא **Fables Moral and Sentimental** ונדפס בלונדון בשנת 1771; סיפרו של יוהאן די ויט תורגם מהולנדית בשם **Fables Moral and Political**, וראה בסיפרו של נואל, **תיאוריות המשל**, 29, וכן: **Morales et Nouvelles** של Antoine Furetière -- נואל, 17, 163. ובין
- 11 הוא מעיר על ההבדל שבין המשל התנכי המקובל באסטיטיקה כפאבולה, ובין המשל האיזופי הקרוי 'פאבלי'.
- 12 יואל ברי"ל, "הקדמה ראשונה מעניין השירי בכלל, ומליצת ספרי קודש בפרט", ספר **זמירות ישראל** (ברלין, תקנ"א), ו'ז', שם הוא דן בשיר ובהגדרת המשל וסוגיו. הגדרות אחרות נמצאות גם בכיתבי אייכל, סאטאנוב ושלוס הכהן.
- 13 בלשונו של ברי"ל: "כי הפעלת אלו המשלים בלב השומע היא פעולת דבר פרטי, מבלי שיהיה הפרטי הזה נוגע בגוף השומע עצמו שימנעהו מלקבלו..." וכן בחרו המושלים להחיות במשליהם כל הגשמים הנמצאים, כצומח ודומם, ולתת גם בהם, גם בבהמות חיות ועופות, שכל ותבונה לחשוב מחשבות ולדבר דבר, לפי שמקריהם ותולדותיהם הם רחוקים עוד ביותר ממקרי גופי השומעים" [פ"ט].
- 14 Christian F. Gellert, *Schriften zur Theorie und Geschichte der Fabel*, s. 37. ואילו הרעיון שהאדם נוטה יותר לקבל את הלקח המובא בחיות, ולא בבני-אדם, נמצא בכתיבתו של Antoine Furetière, מחסידי לא-פונטיין. על-פי נואל, 17.
- 15 "Von der Einteilung der Fabeln," *Lessings Werke*, V (Berlin, 1988), s. 204
- 16 יואל ברי"ל, "הקדמה ראשונה...", ספר **זמירות ישראל**, ו'ז'. המשל נחלק למשל סתמי, משל כללי, משל מבואר ומשל חידה.
- 17 B.E. Perry, ed., "General Preface," *Aesopica* (New York, 1980), p. ix
- 18 "פתיחה (ל)משלי מוסר", **המאסף**, א', תקמ"ד, פ"ח-פ"ט.
- 19 H. J. Blackham, *The Fable as Literature* (London, 1985), p. 11
- 20 ראה חיבורו של B. E. Perry, "The Origins of the Epimythium," *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, LXXI (1940), pp. 391-419. כן עיין במבואו של פרי Ben Edwin Perry, "Introduction," *Babrius and Phaedrus* (Cambridge & London, 1990), pp. xiv-xv.
- 21 "יין ושינה לרשעים הנאה להם והנאה לעולם".
- 22 פרץ בער, "האמת", **המאסף**, י' (א), תק"ע, ס"ט.